

УДК 336.717.061(477)

Н. Луговенко

**ПРОБЛЕМИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ
КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Розглянуто історичні, економічні, ментальні чинники, що зумовили запровадження і розвиток кредитно-банківської системи України у порівнянні з іншими країнами світу. Досліджено хронологію започаткування банківської системи.

Ключові слова: кредит, кредитна система, відсотки, кредитори, кредитні відносини, кредитно-банківська система України.

За період свого існування розвиток грошей відбувався із передуманням періодів піднесень і спадів. Багатовікові дослідження та велика кількість теоретичних концепцій грошей не дає людству однозначної й остаточної відповіді на питання, що таке гроші. Уявлення, які не викликали сумнівів в одних суспільних умовах, зі зміною останніх вступали в суперечність із реальною дійсністю і відкидалися. В аспекті ж державного управління відсутність грошей є проблемою, а надлишок – ще більшою проблемою.

Суть грошей змінюється адекватно змінам типу суспільних відносин, у яких вони функціонують, з одного боку, і рівня розвитку кредитно-фінансової системи – з іншого. Для дослідження питання розвитку вітчизняної кредитно-фінансової системи, нами було вирішено прослідкувати хронологію економічних процесів, які формували, згодом, світову економічну систему.

Аналогічними питанням займалися вітчизняні та зарубіжні науковці наприклад: А. Гальчинський (питання теорії грошей), Н. Дорофєєва, З. Комаринська (історичні аспекти грошового обігу), Г. Марковецька (паперові грошові знаки), М. Савлук (питання національної валюти) та багато інших.

Серед західних вчених, що внесли свій вклад у дослідження історії грошей та кредиту, відомі праці Дж. Кейнса, У. Ешли, Дж. Луцатто, А. Бугрова та ще багатьох російських дослідників.

Грунтуючись на дослідженнях інших науковців, ми поставили собі за мету визначення окремих питань щодо запровадження і розвитку економічної системи України, а саме: які події мали вплив на її фінансову історію; які специфічні особливості придбала фінансова система України, і чи пов'язано це, насамперед, із тривалим періодом відсутності власної держави України, пануванням інших держав (а відповідно й обігу інших грошей) на території України; чому українці недовіряють вітчизняним банкам, негативно ставляться до будь-яких фінансових реформуваль.

Отже, хронологія розвитку банків – як інститутів та кредитів – як легітимних взаємовідносин обох сторін: позичальника та кредитора почалася зі Стародавньої Греції. Торговці, приватні особи і навіть цілі міста Греції віддавали свої гроші на зберігання до скарбниць храмів, вже тоді існувало поняття “недоторканість вкладів”, ця недоторканість гарантувалася шанобливим ставленням до релігії.

Збереження грошей (вкладів і запасів), їх захист і безпека започаткувало майбутню галузь держави – страхування [1].

Першою країною, яка легалізувала та надала ознаки державності банківським операціям, стала Римська імперія. У Римі було розроблено гнучкі, узаконені й цивілізовані норми правовідносин – приватних банкірів з державою. Ще в V ст. до н. е. на мідних дошках були записані закони 12 таблиць – звід римського права. Із них видно, що закони ґрунтуються на таліоні, тобто рівній помсті, римляни вважали, що за фінансові порушення треба нести лише цивільну відповідальність: “За борги повинно відповідати майно боржника, а не його тіло” [2].

Відзначено також, що Європа зробила свій внесок у загальну хронологію подій відкриттям на європейських територіях так званих “міняльних контор” на перевагу безготівковим переказам (в яких відбувалися кредитні).

Заснування Банку Святого Георгія в Генуї у 1407 р. було започаткуванням своєрідної асоціації кредиторів держави, згодом вона розпочала діяльність із приймання внесків від приватних осіб, про що останнім видавалися свідоцтва, які могли переходити із рук в руки. Банки поступово з’являлися і в інших містах, набуваючи складніших організаційних форм функціонування. Створення Банку Святого Амвросія в Мілані у 1593 р. мало початкові риси акціонерного товариства. Його капітал формувався з пайових внесків та поточних вкладів громадян і використовувався для видачі позик місту (подібно до облігацій внутрішньої позики). Першочерговим завданням подібних банків в Італії була підтримка державних фінансів.

Однак, як відомо, розвиток економічних відносин неможливий без кредиту, який вимагає сплати відсотків, які, своєю чергою, повинні мінімізувати ризик неповернення позичених коштів. Тому кредитори завжди намагалися різними способами обійти ці заборони, використовуючи такі засоби, як заставу з правом викупу, позики за умови участі в прибутках, оплату повноціннішою монетою, ніж та, в якій було надано позику. Однак церква і держава почали лише обмежувати розмір відсотків, що стягувалися за користування позикою.

Зародження кредитних відносин у Київській Русі відбувалось за іншим сценарієм. У Київській Русі кредит існував нарівні з готівковими грошима, але не набув значного поширення, як в Європі. У ті часи у русичів існував звичай давати речі в поклажу, тобто на зберігання, та брати відсотки з грошей та речей, що позичаються, а також гроші в купівлю чи в борг для торгових оборотів. Сформовані традиції і звичаї русичів були вироблені потребами життя. Згодом вони набули статусу законодавства, що містило певні правила (вимоги) до кредитної діяльності в економіці Київської Русі. Зведення законів, що формувало та регулювало систему майнових відносин, мало назву “Руська правда”. “Руська правда” поповнювалася з часом новими вимогами щодо правил надання кредиту. Так, наприклад, у первісному списку “Руської правди” Ярослава Мудрого 1019 р. були визначені три правила щодо позики майна під відсотки:

1) договір про віддачу майна з прибутку чи грошей із відсотків мав укладатися при свідках, тобто здійснення купецьких угод потребувало свідків (послухів);

2) якщо борг становив більше ніж 3 гривні і при укладенні договору не було поставлено свідків, а борг не повертався, неправомірно було вимагати його повернення;

3) якщо свідки під присягою показували на користь позивача, то він міг стягувати борг згідно з умовами договору [3].

Також ці статті містили вимоги до розмірів відсотків. Відсотки передбачалися трьох видів. Найменший за терміном – місячний відсоток – дозволялось брати на невелику кількість днів, тобто гроші давались на короткий термін. Наступним за терміном був такий, дозволявся при запозиченні капіталу на рік, при цьому місячний відсоток скасовувався. Останнім видом відсотка був річний відсоток, він був меншим за другий вид і брався у разі запозичення грошей більше, ніж на два роки.

На початку XII ст. у контексті розвитку торгівлі та виробництва зростає потреба в кредитних ресурсах. У цей період гривня була головним засобом розрахунків у Київській Русі. У деяких випадках відсотки були значними і мали назву лихва. Київський князь Святополк на початку XII ст. у Києві продавав від себе за високою ціною хліб та сіль. Також він надав євреям велику свободу в лихварській діяльності [4]. Останні отримували великі прибутки з позичання та стягування боргу з русичів. Хотілося б зауважити, що подібні речі в Європі жорстко каралися державою і засуджувалися релігією. На жаль, наведені приклади діяльності князя Святополка можна охарактеризувати як перші спроби, по-перше, монополізації ринку продуктів першої необхідності, а, по-друге, використання княжої влади в лихварській діяльності.

Окрім того, як і в Європі, так і в Київській Русі також існували в початковому вигляді банківські установи та характерні кредитні відносини. На той час існували два документи, що регулювали їх діяльність: “Руська правда” та “Псковська Судна грамота”, в другій велика увага приділялась питанням кредиту, трактуванню договору позики і питанням про відсотки. Окрім того, в ній містилися правила застави як рухомого, так і нерухомого майна (землі, води, дворів). Псковське право передбачало також спеціальні записи, які кредитор мав офіційно вести, та боргові розписки, векселі. Кредитні відносини настільки поширилися серед населення, що виникла необхідність формувати законодавчі вимоги до проведення кредитних операцій.

Таким чином, наведені вище факти свідчать про існування елементів регулювання кредитної діяльності в Київській Русі.

Після татарської навали середини XIII ст. економічне життя Київської Русі погіршилося. Татарам треба було сплачувати значні збори, для чого народ вдавався до позик під великі відсотки, але, не маючи можливості їх сплатити та повернути борг, потрапляв у рабство. У XIV ст. у Київській Русі зберігся стародавній звичай брати в борг у князів. Монастирі та приватні особи давали гроші в позику під заставу маєтків з умовою викупу у встановлений термін. Вважаємо, що татарські набіги певною мірою були вигідні князям, бо це провокувало попит на кредити серед селян, що своєю чергою збагачувало князівство.

Дещо по-іншому складалася ситуація в Західній Україні. У селах створювалися громадські кредитні установи. Вони були двох типів: одні надавали в кредит гроші, інші – зерно чи товари. Сільські позичкові каси першого типу діяли на суми, внесені поміщиком під їх заснування, офірувані окремими благочинниками, позичені від багатих селян. Послугами цих установ могли скористатися селяни, які постраждали від стихійного лиха або йшли вчитися якомусь ремеслу. Кредити надавалися також на відкриття ремісничої майстерні, торговельного закладу, купівлю худоби й додаткових наділів землі [5, 6].

Оборотний капітал позичкових кас, що видавали позики в зерні, створювався за рахунок позик поміщиків, обов'язкових внесків селян і позичкових відсотків, що становили 12,5% і сплачувалися також у зерні. Особливо популярними такі кредити були в неврожайні роки.

Розмір відсотків за кредитами залежав від соціального стану кредитора. Найнижчі відсотки брали духовні особи й церковні установи, трохи більший – шляхта, а євреї та лихварі – 40 – 60%. Широко практикувалося стягнення відсотків у формі відробітків, експлуатації закладених земель чи продуктами сільського господарства. Відомо, що в середині XVIII ст. соціальний стан кредиторів був таким: 58% становила шляхта, 29% – духівництво, 7% – євреї та 6% – прості посполиті. Чимало банкірів паралельно з наданням банківських послуг не полишали торговельної чи виробничої діяльності. Польські банкіри зберігали вклади в іноземних банках (наприклад, голландських), отримували перекази з-за кордону, відігравали роль посередників у залученні державних позик.

Російський уряд також в умовах промислового розвитку розглядав як одне із своїх першочергових завдань вдосконалення кредитної системи. У 1817 р. через збільшення кількості кредитних закладів у Росії та розширенням їхньої діяльності виникла Рада державних кредитних установ. Цього ж року замість облікових контор було створено при Асигнаційному банку Державний комерційний банк для розширення кредиту промисловості й торгівлі. Відділи банку працювали в більшості великих міст імперії Романових: Одесі, Києві, Харкові та інших містах. Цей банк здійснював операції приймання вкладів на зберігання, вкладів з відсотків (банк платив закладами спочатку 5%, а потім 4%), видання позик під заставу товарів і облік векселів. Комерційний банк кредитував торгівлю і частково промисловість (особливо його Єкатеринбурзька контора). Промисловість кредитували й інші кредитні установи: “Фонд для посилення виробництва солдатських сукон”, “Мануфактурний капітал” та інші.

Царський уряд, передбачаючи неминучість селянської реформи, змушений був вживати заходів, спрямованих на зміну всієї системи державних кредитних установ. Позиковий банк було скасовано. Так само було ліквідовано і Державний комерційний банк з переданням усіх справ Державному банку (1860 р.). На останній було покладено завдання зміцнити грошову та фінансову системи. Банк мав право обліковувати векселі та інші термінові папери, видавати позики, за винятком іпотечних, купувати і продавати золото, срібло та цінні папери, приймати вклади на зберігання на поточний рахунок тощо. Однак він не мав права самостійної емісії, а лише випускав кредитні білети на вимогу уряду. Банк випускав кредитні білети для комерційних цілей у кожному випадку за спеціальними наказами. Із середини 90-х рр. XIX ст., більшу частину вкладів становили казенні суми. Відповідно до цього ресурси Державного банку формувалися переважно з казначейських вкладів і кредитних білетів. Депозити приватних осіб і промисловості переважно концентрувалися в акціонерних банках. Врешті-решт Банк став центральним емісійним закладом Російської імперії і, водночас, найбільшим комерційним банком короткотермінового кредиту [7].

Іпотечний тривалий кредит могли надавати десять акціонерних земельних банків і два великих державних банки – Селянський поземельний банк (1883 р.), Дворянський земельний банк (1885 р.), а також міські кредитні товариства.

Державний Дворянський земельний банк видавав довготермінові кредити спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої земельної власності. За

позиками банку позичальники зобов'язані були сплачувати певний відсоток зростання, на відшкодування позик тощо, проте менше, ніж платили позичальники Селянського банку. Банк діяв на території європейської Росії (крім Польщі, Прибалтики і Фінляндії) та Закавказзя. Царський уряд сповна допомагав Дворянському банку: за рахунок держави він сплачував його збитки, знизив у 1897 р. розмір відсотка за позиками, які видавав банк, дозволив приєднати до капітального боргу недоплати дворян за одержаними позиками тощо [8].

На початку XIX ст. виникли органи кредитування торгівлі. У 1806 р. в Одесі та Феодосії було відкрито філії Дисконтної контори, заснованої в Петербурзі в 1798 р. Після її реорганізації на Державний комерційний банк останній мав контори в Одесі (з 1819 р.), Києві (з 1839 р.), Харкові (з 1843 р.), Полтаві (з 1852 р.). Чималим кредитним центром у 30 – 50-х рр. XIX ст. був Бердичів, де було зосереджено 8 банківських домів. Тут діяло (до 1839 р.) агентство Польського банку (Варшава). Значні кредитні операції здійснювалися через Київський контрактний ярмарок. Ці операції здебільшого зводилися до надання позик великим землевласникам під майбутній урожай [9].

Із січня 1919 р. в Україні почався радянський період, за якого істотні зміни відбулися і в банківській системі: робітничо-селянським урядом усі приватні кредитні установи націоналізувалися. У жовтні 1921 р. у Харкові були засновані: Всеукраїнська контора Державного банку; в липні 1922 р. – Всеукраїнський кооперативний банк; у січні 1923 р. – Всеукраїнська контора торгово-промислового банку, а в Києві відкрито їхні філії. 12 червня 1929 р. Центральний виконавчий Комітет та Рада Народного Господарства СРСР затвердили перший статут Держбанку СРСР, де визначалося, що філіями Держбанку є республіканські, крайові (обласні) контори, контори в окремих торгово-промислових центрах, відділення, агентства, каси.

За кредитною реформою 1930 – 1932 рр. замість контор та філій галузевих банків було засновано контори спеціалізованих банків довготермінових вкладів: Промбанк, Сільгоспбанк, Цекомбанк, Всекомбанк, який у 1936 р. перетворений на Торгбанк. У цьому ж році в Україні було ліквідовано Всеукраїнську контору Держбанку, а всі обласні контори безпосередньо підпорядковувалися Москві.

Лише в 1948 р. на прохання уряду України було створено апарат Уповноваженого Державного банку на Україні, який виконував обов'язки центрального банку, не маючи права емісії грошей без дозволу Москви [10].

У 1955 р. було створено Українську республіканську контору Держбанку та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку, Торгбанку (останній ліквідовано в 1957 р.). У квітні 1959 р. банківська система була реорганізована: Сільгоспбанк, Цекомбанк, комунальні банки, Промбудбанк були ліквідовані (відповідно ліквідовані й ці республіканські контори в Україні). В Україні були створені контори Держбанку, Будбанку та відділення Зовнішеко-номбанку СРСР. На території України Держбанк СРСР став єдиним центром розрахунків, єдиним емісійним та касовим центром. Ці ж функції мала республіканська контора в Україні, але емісія грошей та видача кредитів здійснювалася лише з дозволу Москви.

Ця система функціонувала до 1987 р., коли була здійснена чергова реорганізація діючих банків та організовано спеціалізовані: Держбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Агропромбанк СРСР, Жилсоцбанк СРСР та Ощадбанк СРСР з відповідними конторами в республіках, із управліннями в автономних республіках, краях, областях та, за необхідності, з відділеннями в окремих містах та районах.

Нарешті, 20 березня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято Закон “Про банки та банківську діяльність”, за яким на базі Української республіканської контори Державного банку СРСР створено Національний банк України. З перших днів його діяльність спрямована на зміцнення державності України, він проводить єдину державну політику у сфері грошового обігу, кредитування та забезпечення стабільності національної грошової одиниці [11, 12]. Декларація про державний суверенітет та Закон “Про економічну самостійність Української РСР”, які законодавчо закріпили за Українською державою право самостійного формування власної банківської системи, стали основою створення нових комерційних банків. За 1989 – 1991 рр. було зареєстровано майже два десятки українських банків.

У процесі формування сучасної банківської системи України можна виділити чотири етапи. Перший етап (1991 – 1992 рр.) – це процеси перереєстрації та реорганізації. Другий етап (1992 – 1993 рр.) – виникнення банків “нової хвилі”. Третій етап (1994 – 1996 рр.) – банкрутство. Для цього періоду характерні й інші процеси, які істотно впливали на структуру банківської системи України. Так, на кредитно-фінансовому ринку України починають працювати іноземні банки та їхні представництва (всього їх було зареєстровано 14). З’являються 5 нових українських комерційних банків.

Четвертий етап (1996 – 1998 рр.) – стабілізація та впровадження національної валюти – гривні. Для цього етапу є характерною боротьба Національного банку з інфляційними процесами, створення сприятливих умов для проведення грошової реформи і введення в обіг національної грошової одиниці – гривні. Також у цей період посилюється контроль за діяльністю комерційних банків із боку Національного банку України. У роки незалежності України було не тільки реформовано, а й створено нову банківську систему [13].

Висновки

Підводячи підсумок, який вимагає відповіді на питання, поставлені на початку нашого дослідження, ми зупинимось на чинниках, які заважали розвитку кредитно-банківської системи України, і навпаки – сприяли йому в інших країнах.

Так, західні банкіри того часу, які активно використовували кредитування, на якому вони збагачували свої капітали, продовжували розвивати промисловість і виробництво, водночас, розуміючи, що це є запорукою для економічного зростання держави.

Цікавим, також, виявився той факт, що розвиток кредитних відносин у Західній Україні відбувався за більш демократичним сценарієм, аніж на інших її територіях. Місцеві кредитні інституції (контори) не ставили за мету втягувати населення у боргову залежність, навпаки були розроблені заходи, щоб селяни не потрапляли в такі ситуації заздалегіть. Прикладом цього були каси з обов’язковими внесками селян на випадок банкрутства, благодійні внески заможних родин у ці каси, та інше, що свідчило про суспільне розуміння кредитних процесів.

Головними чинниками, що заважали розвитку кредитно-банківської системи України і, які відрізняють її від інших країн світу у цьому питанні, є історичні й ментальні особливості розвитку суспільства. Відсутність економічної освіти в управлінців, відсутність цивілізованого підходу щодо боргів і боржників. Пасивна участь населення в розвитку кредитно-банківської системи була обумовлена вимушеністю і потребами в грошах на життя, крім того, у населення не було ані уяви, ані можливості використовувати кредитні ресурси на розвиток і заощадження, таке населення мало всі ознаки бідності.

Ще однією характерною особливістю було те, що у всіх правителів, починаючи зі Святополка, інших бажань, окрім власного збагачення, на жаль, не було. Завдяки кредитам правителі збагачувались і зовсім не ровивали державу. Це прослідковується і на сьогодні.

Зрештою, досліджуючи хронологію розвитку кредитно-банківської системи, стає зрозумілим, що відсутність власної державності, власної фінансової системи, вплив Москви – все це зробило Україну неспроможною самостійно приймати власні рішення. Доречі, така ситуація спостерігається і зараз.

У період самостійності кредитно-банківська система України опинилась в економічній, фінансовій та платіжній кризі, гальмування процесу ринкових перетворень економіки інвестиційного процесу, серйозні недоліки в діяльності комерційних банків у сфері кредитування, розрахунків, порушення багатьма з них економічних нормативів, невпорядкованість та нестабільність нормативно-правового регулювання, недосконалість податкового та фінансового законодавства визначали необхідність поглиблення банківської реформи.

Як тоді, так і на сьогодні залишається значним системний ризик внаслідок надмірної відкритості банківської системи для слабких підприємств та неякісного менеджменту. Не вдається повністю задовольнити потреби приватного сектора, який на сьогодні активно зростає. Очевидно, що без прискорення банківських реформ суб'єктам господарювання буде важко одержати доступ до необхідних інвестиційних коштів. Окрім того, їм бракуватиме інших (крім кредитних) банківських послуг високої якості.

Розуміння історії грошей та фінансів допоможе систематизувати ризики, краще зрозуміти ті політичні та економічні процеси, в яких перебувала Україна протягом свого нелегкого історичного шляху.

Література

1. Колесников О. В. Історія грошей та фінансів [Текст] : навч. посіб. / О. В. Колесников, Д. І. Бойко, О. О. Коковихіна. — 2-вид., випр. та доп. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 140 с.
2. Луцатто Дж. Экономическая история Италии [Текст] / Дж. Луцатто. — М. : [б. и.], 1954. — 453 с.; Малькова Т. Н. Древняя бухгалтерия: Какой она была? [Текст] / Т. Н. Малькова. — М. : Финансы и статистика, 1995. — 303 с.
3. Колесников О. В. Історія грошей та фінансів... — 140 с.
4. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914 – 1920 рр. [Текст] : автореф. дис.... к. і. н. : 07.00.06 / Г. М. Марковецька ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. — К. : [б. в.], 2003. — 19 с.; Мехряков В. Д. Развитие кредитных учреждений в России [Текст] / В. Д. Мехряков. — М. : ДеКа, 1996. — 209 с.
5. Колесников О. В. Історія грошей та фінансів... — 140 с.
6. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914 – 1920 рр. ... — 19 с.; Мехряков В. Д. Развитие кредитных учреждений в России... — 209 с.
7. Дорофеева Н. В. З історії грошей України [Текст] / Н. В. Дорофеева, З. М. Комаринська. — Львів : Львівський банківський інститут НБУ, 2000. — 165 с.
8. Савлук М. І. Нова національна валюта “гривня” працює на економіку України / М. І. Савлук // Фінанси України [Текст]. — 1997. — № 2. — С. 13—17.
9. Там само. — С. 13—17.

10. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914 – 1920 рр. ... — 19 с.; Мехряков В. Д. Развитие кредитных учреждений в России... — 209 с.

11. Про Національний банк України [Електронний ресурс] : Закон України від 20.05.1999 р. — Режим доступу : www.portal.rada.gov.ua.

12. Про банки і банківську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 07.12.2000 р. — Режим доступу : www.portal.rada.gov.ua.

13. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914 – 1920 рр. ... — 19 с.; Мехряков В. Д. Развитие кредитных учреждений в России... — 209 с.

N. Luhovenko

**PROBLEMS OF IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT
OF CREDIT-BANK SYSTEM OF UKRAINE:
COMPARATIVE ANALYSIS**

Historical, economic, mental factors which stipulated implementation and development of credit-bank system of Ukraine in comparing to other countries of the world are considered. The chronology of establishment of the banking system is studied.

Key words: credit, credit system, percents, creditors, credit relations, credit-bank system of Ukraine.